

9. Social'na polityka v umovah poglyblennja social'noi' nerivnosti v Ukraini'ni / L. I. P'buch, O. O. Davydjuk, V. Krybobok ta in. ; Za zag. red. L. I. P'chuka ta in. ; Centr perspekt. soc. doslidzh. Min-va praci ta soc. polityky Ukrainy ta NAN Ukrainy. – K. – 345 s.
10. Tymoshenko L. M. Ljuds'kyj rozvytok : navch. posib. / L. M. Tymoshenko, S. E. Sardak, O. V. Bil's'ka ; Dnipropetr. nac. u-t im. Olesja Gonchara. – Dnipropetrovs'k : Vyd-vo DNU, 2010. – 190 s.

Дорошенко В. С. Культура, как историческая ценность украинского общества.

Определяются современные явления в сфере культуры, формулируются меры по повышению ее уровня, раскрываются содержание и особенности национальной идеи.

Ключевые слова: сознательность народа, культурная жизнь, общество.

DOROSHENKO V. S. Culture, as the historical value of the Ukrainian society.

In the article the modern phenomena are determined in the field of culture, measures are formulated on the increase of her level, contents and features of national idea are described.

Keywords: consciousness of people, cultural life, society.

УДК 94(477)“1920–1930”(043)

Земзюліна Н. І.

НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ.: ЕТНОДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Йдеться про демографічну ситуацію та національну структуру українських міст першої третини ХХ ст. Вказуються причини демографічної кризи, що крились не лише в історичних аспектах, таких як війни, а й в ідеологічно заангажованій державній політиці. Констатується, що нехтування національними особливостями регіонів в значній мірі спровокувало сучасну регіональну кризу в Україні.

Ключові слова: етнонаціональна політика, регіони, місто, статистика.

За роки незалежності Україна зробила значні кроки на шляху формування ефективної організації виконавчої влади як на центральному, так і на місцевому рівнях управління, а також сучасної системи місцевого самоврядування, спрямування їх діяльності на забезпечення реалізації прав і свобод громадян, розширення видів державних (управлінських) послуг та підвищення їх якості.

Актуальність розробки проблем містознавства зростає в міру розширення поля міждисциплінарності: дослідження міських соціокультурних ландшафтів органічно увійшло у сферу наукових інтересів не лише традиційних, але й порівняно нових галузей знання – історичної антропології, географії культури, регіоналістики, історії повсякдення, нової локальної історії тощо.

Мета публікації – дослідити демографічні процеси та етнічний склад населення українських міст першої чверті ХХ ст., з'ясувати географічні, економічні та історичні фактори, що їх визначали. Прослідкувати взаємозв'язок з сучасними етнодемографічними тенденціями та суспільними настроями.

Партійні лідери, державні діячі, науковці, більшою чи меншою мірою, звертались до проблем соціально-економічного життя, етнічних складових республіки, з'ясовували причини міграційних процесів серед етнічних спільнот. Низкою авторів підготовлені роботи на рівні статей, виступів та невеликих посібників А. Буценком, М. Поповим, П. Постишевим, А. Хоменком, Н. Черлюнчакевичем [1] та іншими. Завдання даних публікацій полягало в трактуванні не лише теоретико-методологічних засад національної політики в УСРР, а й конкретизації обставини запровадження етнополітики стосовно окремих етнічних меншостей.

Після проголошення Україною незалежності, значний вклад у дослідження питання встановлення компартією всебічного громадського контролю належить В. Даниленку, Г. Касьянову, С. Кульчицькому. У колективній праці “Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки” вищеназвані дослідники прийшли до висновку, що запровадження тотального контролю з боку держави міським самоврядуванням спричинило утвердження провладних суспільних структур, зацікавлених у соціальній та ідеологічній одноманітності [5]. Автори також підкреслюють, що постійно втручаючись у творчі процеси в рядах інтелігенції, визначаючи їм “соціальне замовлення”, стежачи за кожним їхнім кроком і супроводжуючи все це фізичними та моральними репресіями, Компартія винищувала таким чином культурний генофонд українського народу.

Аграрний характер УСРР та порівняно незначний відсоток міських жителів на початку 1920-х рр. на фоні адміністративно-територіальних реформ та урбанізаційних процесів, спричинив демографічні та національні зміни у складі населення губернських центрів республіки. Починаючи з 1920 р., міста надолужують втрати в населенні. Переважну більшість міських мешканців УСРР склали колишні селяни. Вже міський перепис 1923 р. зафіксував 5 081,2 тис. міських жителів в Україні. У порівнянні з 1920 р. міське населення зросло на 7,3%, а між 1923–1926 рр. – на 26,3% [7, с. 2-3].

По обчисленням відділу Демографічної статистики в 1926 р. коефіцієнт природного приросту населення становив по окремим містам 1,6% (для міст з населенням більше 100 тис. чол. – 1,4%; з населенням від 50 до 100 тис. чол. – 1,8%; для інших міст з менше 50 тис. чол. – 1,7%) [6, с. 28-34].

Отже, у даному випадку природний приріст, на думку дослідників, не відігравав вирішальної ролі в стрімкому зростанні чисельного складу

населення українських міст, які при цьому мали вищі показники ніж їх західноєвропейські відповідники. Відтак основним джерелом поповнення міського населення були демобілізація з лав армії та міграційні процеси, пов'язані з поверненням городян із сільської місцевості, куди вони масово емігрували під час продовольчої кризи, та колишніх селян, що "тікали" до міста від колективізації. Адміністративні центри губерній, як міста з найбільш розвиненим промисловим сектором, державним апаратом та комунальною інфраструктурою регіонів, акумулюють у собі значну кількість внутрішніх мігрантів. Однак упродовж 1920–1923 рр. населення дев'яти губернських осередків скоротилось на 0,6% (8 905 чол.). Причому серед цих міст від'ємні показники лише у двох – Катеринослава (на 20,5%) та Одеси (25,9%) [8, с. 4-18].

Губернські центри постраждали від всесоюзного економічного розподілу праці, який визначився вищими урядовцями держави. Так крах зернової експортно-імпоротної торгівлі з Заходом та голодний рік став "демографічною катастрофою" для Одеси. Населення міста в 1920 р. становило 427,8 тис. чол. (у порівнянні з 1914 р. скорочення на 56%) і продовжувало невпинно зменшуватись до 1923 р., склавши 324 тис. чол. Тобто по кількості населення Одеса була відкинута на рівень кінця 80-х років XIX ст. і лише на 1926 р. майже досягла своїх попередніх показників. Адміністративне втручання в економіку вплинуло на жорсткість системи планування [8, с. 22].

Особливо разучі приклади дають міста Степу, які до 1923 р. позбулися статусу адміністративних центрів, та на 20% скоротили число своїх жителів. Зокрема Миколаїв що, як і Одеса, постраждав від руйнації торгівельних зв'язків та голоду, втратив 25,4% чол., а Кременчук та Запоріжжя відповідно зменшились на 17,2 та 11,7%. Таким чином, протягом 1920–1923 рр., незважаючи на розширення меж міст та приєднання ряду приміських поселень, згідно адміністративно-територіальної реформи дванадцять губернських міст втратили 3,2% своїх мешканців [9, с. 2-15]. В інших регіонах України зустрічаються лише поодинокі випадки різкого скорочення населення, причому вони не типові для губернських центрів. Протягом вказаного періоду почалось і відновлення окремих міст, що досягли певних успіхів у числовому нарощенні жителів.

Отже з 1920 по 1923 рр. приріст міського населення на Україні становив – 7,1%, а в Європейській частині Росії цей відсоток складав 13,3% [8, с. 20-25]. Та все ж на момент перепису 1923 р. довоєнного рівня чисельності міського населення не було досягнуто. На думку багатьох дослідників, 1923 р. слід вважати за висхідну точку нормалізації динаміки чисельності населення. Саме цей перепис зафіксував перші наслідки введення непу, тобто суттєвої нормалізації господарського життя та

динаміки чисельності населення.

Широкомасштабна мобілізація ресурсів, період реконструкції всього господарства та процес індустріалізації країни спонукали до посилення темпів урбанізації, що яскраво проявились до середини 20-х рр. Загалом по Україні маємо зростання міського населення в період від 1923 р. до 1926 р. на 6,1%, а між губернськими містами цей показник становив 22,2% [10]. Показово, що темпи збільшення всього населення були значно нижчі від міського, загальна кількість фактичного міського населення згідно з даними перепису 1926 р. складає 18,5% по відношенню до всіх жителів України, а частка городян дев'яти губернських міст (близько 2 млн. чол.) становить 6,9% у всьому населенні. УРСР високими показниками міського населення поступалася лише двом союзним республікам: Закавказькій федерації і Узбецькій РСР [9, с. 154]. Проте в територіальному вимірі міське населення розвивалося нерівномірно. Інтенсивний відновлюваний процес протікав, перш за все, у промислових підрайонах: Гірничому та Дніпровському, а потім і в інших округах Степу, на високий рівень урбанізації якого вплинули приморські округи з великими портами й особливо Одеський з 50,1% міського населення. Київ та Харків, як найбільші торгово-промислові центри, теж стимулюють міграційні процеси, чим піднімають показники механічного приросту своїх регіонів.

Максимальний показник розвитку міського життя спостерігається в округах найвищого розвитку фабрично-заводської промисловості, а саме: Донбасу, Харківському, Київському й Одеському, потім у Дніпропетровському, Миколаївському, Волинському. Перелічені округи за відсотком міського населення перевищують загальноукраїнський показник (18,5) рівня урбанізації. У 1926 р. на Донбас припадало 3/4 приросту міського населення. Міста Правобережжя перебували в стані спокою. У них мешкало 16,1% населення регіону, для порівняння: в Донбасі аналогічний показник становив 26%. Найменш урбанізованим районом України залишалось Полісся (14,5%) [11, с. 156]. У цілому по Україні рівно 1/3 всього міського населення (33,4%) проживала в групі великих міст, з населенням більше 100 тис. чол., що були губернськими центрами. 29,3% мешканців об'єднувала міста з середньою кількістю жителів (від 20 до 100 тис. чол.), куди входили й інші центри колишніх губерній. Група дрібних міських поселень (менше 20 тис. чол.) налічувала 37,3% городян.

Таким чином, адміністративні трансформації хоча й призупинили розвиток губернських центрів, не змогли кардинально вплинути на їхній стрімкий прогрес та надолуження втрат у населенні. Зокрема на момент перепису 1926 р. у дванадцяти колишніх губернських адміністративних центрах проживало 38,9% всього міського населення України. Зміни в чисельності та географічній концентрації населення знаходяться під

впливом історичних, соціально-економічних та політичних факторів, від котрих, наскільки ми вже переконались, значною мірою залежать як демографічні показники (народжуваність, смертність, міграції тощо), так і етнічні процеси (консолідація та асиміляція). Ці ж фактори зумовили певні зміни за національною ознакою серед населення України, зокрема губернських міст, в досліджуваній період.

Якщо на початок 20-х років ХХ ст. центральні території країни в основному зберегли етнічну однорідність, то периферійні регіони, зазнаючи впливу суміжних держав та специфічних історико-культурних обставин, перетворилися на регіони з самобутнім етнічним обличчям [12, с. 18].

Міста, особливо губернські центри, на відміну від українських сіл, вражають своєю поліетнічністю, віддзеркалюючи тенденції суспільства та ряд особливостей в розселенні національностей [13, с. 180]. В особовій картці перепису 1920 р. запитання про національність сформульовано так: “До якої національності себе залічує”. Відповідь базувалась на суб’єктивних уявленнях опитуваного, тобто усвідомленням приналежності до тієї чи іншої національності. Інструктивні вказівки не суперечили такому розумінню. В них пояснюється що національність визначається “національною самосвідомістю” [13, с. 118].

Міський перепис 1923 р. підійшов до проблеми про національність простіше. В особовій картці питання сформульовано коротко “Національність”, а в Інструкції дано такі вказівки: “під національністю розуміють ту, до якої кожний сам себе залічує” [14, с. 86]. У 1926 р. стосовно даного запитання в “Настанові” ЦСУ СРСР сказано: “тут відзначають, до якої національності відносить себе той, хто дає відповідь. Якщо хтось вагається дати відповідь на запитання, перевага надається національності матері” [14, с. 70]. Тобто опитуваному давалась повна свобода національного самовизначення, а це при цілковитій відірваності особи від своєї народності, давало змогу зазначити ту національність, до якої вона фактично належала. Переписи засвідчили збільшення відсотку міських жителів серед переважної більшості національностей. Дослідження ж асиміляційних процесів свідчать про їхню більшу динамічність саме у губернських містах, як найбільших осередках населення певних територій.

У 1926 р. перепис визначає десятку найбільш поширених в Україні національностей: **українці, росіяни, євреї**, поляки, молдавани, німці, греки, болгары, білоруси й татари. Представники зазначених десяти національностей становили переважну (99,65%) більшість населення УРСР. Причому татари за переписом 1920 р. займали досить слабкі позиції, хоч і входили до двадцятки вагомих. Такі трансформації стали можливі завдяки розгортанню в даний час процесу зростання у цієї нації самосвідомості та усвідомлення своєї єдності що, певною мірою, пояснює

збільшення їх показників у частці губернського міського населення [9, с. 165-168]. Таким чином, абсолютну більшість не лише міського населення на той час становили українці, росіяни та євреї – загалом 94,87% (з обчисленого за національністю населення) в 1920 р. та 97,50% в 1926 р. [15]. Натомість серед городян у 1923–1926 рр. спостерігалось зростання відсотку українців (з 43,2% до 47,3%) і незначне зниження питомої ваги росіян та євреїв (з 26,6% до 25% та з 25,7% до 22,7%), хоча цей процес відбувався при зростанні абсолютної кількості представників зазначених національностей [11, с. 106-111]. З початку 20-х років ХХ ст. сучасні дослідники відзначають стрімке й суттєве збільшення частки українців у населенні міст і містечок України. На це вказує і той факт, що в 1923 р. сумарна кількість росіян та євреїв у містах переважала кількість українців майже на 460 тис. чол., а у 1926 р. їх співвідношення вирівнялось [11, с. 96].

Українська нація перебувала поза конкуренцією, володіючи величезними людськими резервами щодо урбанізації, яких за винятком росіян не мали інші етнічні меншості, що підкріплює стрімке зростання їх частки як в населенні кожного конкретного губернського центру, так і міського населення взагалі.

Перепис 1920 р. засвідчив максимальну кількість українців серед мешканців Полтави (57,7%). Це єдиний губернський центр де склались такі пропорції, причому вони зберігаються і надалі: в 1923 р. – 66%, 1926 р. – 68,4%. Національну більшість серед городян складали українці в Чернігові (30,5%), Кременчуці (29,6%) та Артемівську (27%), причому останній, єдиний з досліджуваних міст дає зменшення представників даної національності на 1923 р. На противагу, більш значні торгові та промислові центри не притягували міграційні потоки українців, які в Одесі склали 2,9%, Катеринославі 4,7% городян. Показники ж Миколаєва (15,3%) лише підтверджують тенденції проживання незначної частки українців у містах Степу.

Адміністративні осередки України – Київ та Харків – теж не відзначались наявністю українців як нації яка переважала, й становила відповідно 14,3% та 21,2% жителів. Дані перепису 1923 р. демонструють зростання носіїв української національності в містах Київської, Харківської та Полтавської губерній (сумарно 55%) [8], а їх осередки збільшують свої попередні показники в середньому на 10%. Як свідчить перепис 1926 р. понад 55% українців проживало в міських поселеннях Лівобережжя. Стрімко збільшилась кількість українців серед населення Катеринослава, склавши 36% та подвоїлась у Миколаєві й Артемівську.

Порівнявши кількісні показники у розрізі названих територій, можна дійти висновку, що впродовж першої половини 1920-х рр. кардинальних зрушень у розселенні осіб української національності не відбулося [12, с. 8].

Таким чином на початку 1920-х років українці акумулюються в губернських центрах з населенням 20-70 тис. чол., оминаючи міста стотисячники.

Росіяни (друга за чисельністю національність в Україні) відігравали помітну роль у розвитку міст. Слід зазначити, що питома вага росіян у складі міського населення протягом означеного періоду майже не змінювалась (залишаючись у межах 1/4). Натомість серед городян губернських центрів відсоток росіян постійно зменшувався і в 1926 р. досягнув 29,6%. Основна маса російського міського населення була представлена Лівобережжям та Степом України. Зокрема на 1923 р. росіяни, що проживали в Донецькій та Одеській губерніях, складали 52,6% населення, а включаючи міста Харківської та Київської губерній, цей показник дорівнював майже 4/5 усієї кількості росіян в Україні. Проте між 1920–1923 рр. російське національне представництво в губернських містах неухильно послаблюється з 43 до 35,2%. Стабільно утримуючи першість в Одесі та Миколаєві, й нарощуючи частку з 38,3 до 50,8% лише в Артемівську.

У 1926 р. зафіксовано зростання концентрації росіян у містах гірничо-промислового району (в основному колишня Донецька губернія) – 31%, Степовому районі (в тому числі міста Одеса – 39,0 та Миколаїв – 44,6%) – 26,1% та Лівобережжя (м. Харків – 37,2%) – 16,1% [9]. До традиційного етноареалу росіян належав також Київ, де оселилось 24,5% їх представників [12, с. 10-14]. Таким чином, у містах цих регіонів проживало близько 3/4 городян російської національності, а зміни політичних векторів не внесли суттєвих коректив у розселення росіян в Україні. Зауважимо, що в 1920-х рр. концентрація росіян у містах Сходу та Півдня України, яка окреслилась на рубежі XIX–XX ст. [10, с. 8], збереглася, оскільки чисельність росіян в усіх губернських містах з 1920 по 1926 рр. зменшилась на 1/3. Такий процес можна пояснити лише фактором механічного приросту, адже центрами акумуляції імміграційної робочої сили стали нові промислові райони. Отже не географічний, а економічний фактор був визначальним у розселенні міських жителів російської національності в Україні.

Коли в 1920-х та на початку 30-х рр. XX ст. в інтересах держави, у сфері суспільного життя впроваджувалась політика залежності та покійного виконання регіональними й місцевими органами вказівок партійно-бюрократичного керівництва, містам в умовах закладення підвалин радянсько-більшовицького режиму в Україні, була відведена особлива роль.

Сучасні дослідники прагнуть зрозуміти минуле, переосмислити його, пояснити мовою сьогодення і, нарешті, визначити можливий вплив цього минулого на сучасний розвиток держави. Нинішній етап дослідження

соціальних змін і громадсько-політичних процесів в Україні 1920-х – початку 1930-х рр. характеризується суттєвим переосмисленням усієї суспільно-політичної історії: робітників і селян, інтелігенції, національних меншин. Чітко виділяються нові підходи до визначення ролі КП(б)У в тоталітарній системі, значення рад, масових громадських організацій, каральних органів як опори антидемократичного режиму.

Використана література:

1. Буценко А. И. Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР / А. И. Буценко. – Х. : Видання ОРГІНСТРУ ВУЦВК, 1928. – 25 с.; Попов М. М. Національна політика радянської влади (курс лекцій, читаних на курсах секретарів укомів при ЦК ВКП(б)) / М. М. Попов. – Х. : “Пролетар”, 1931. – 32 с.; Постишев П. Національне питання в реконструктивний період / П. Постишев. – К. : “Пролетарій”, 1930. – 46 с.; Хоменко А. Національний склад людності УСРР / Арсен Хоменко. – Харків, 1931. – С. 50; Национальный состав Советской Украины. Объяснительная записка к этнографической карте Украинской социалистической советской республики / сост. Н. А. Черлюнчакевич. – Харків, 1925. – 130 с.
2. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження / В. І. Наулко. – К. : Наукова думка, 1965. – 246 с.
3. Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. документів і матеріалів / М. І. Панчук, І. Л. Гошуляк, С. С. Діброва та ін. – К. : Наукова думка, 1994. – 560 с.; Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / [В. Войналович, О. Галенко, М. Генік, Т. Горбань та ін.]; керівник М. Панчук. – К. : ППЕІЕНД, 2000. – 356 с.; Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали : довідник. – У 2 ч. – Ч. 2 / упоряд. І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка. – К. : Вища школа, 1997. – 704 с.
4. Крисаченко В. С. Динаміка населення: популяційна, етнічна та глобальні виміри : монографія / В. С. Крисаченко. – К. : НІСД, 2005. – 368 с.; Якубова Л. Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х років ХХ ст. / НАН України; Інститут історії України / С. В. Кульчицький (відп. ред.). – К., 2002. – 187 с.
5. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-і роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К. : Либідь, 1991. – 342 с.
6. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20–30 рр. ХХ століття / Т. І. Єременко. – К. : Інтел, 1994. – 74 с.; Безгин А. Д., Корецький С. П. Киев: колонизация левобережья. 1870–2006 / Александр Дмитриевич Безгин, Сергей Петрович Корецкий. – 2 изд. – К. : Самиздат, 2006. – 114 с.; Михайлик О. Ф. Харкову – 300 років. Короткий історико-економічний нарис / О. Ф. Михайлик. – Х., 1956. – 150 с.; Дніпропетровськ: віхи історії / [А. Г. Болебрук, І. Ф. Ковальова, І. С. Стороженко та ін.]. – Дніпропетровськ : Грані, 2001. – 272 с.; Болдирев О. В. Одесі – 600: історичний нарис / О. В. Болдирев. – Одеса, 1994. – 128 с.; Вінниця: Історичний нарис / гол. редактор проф. А. М. Подолинний. – Вінниця : Книга-Вега, 2007. – 304 с.; Житомиру – 1120 (884–2004). – Житомир, 2004. – 320 с.
7. Населення в містах України (за даними міського перепису 15 березня 1923 р.) / Статистика України. – Серія 1. Демографія. – Т. 2. – Вип. 3. – № 77. – С. 2-3.
8. Природний рух населення найважливіших міст України в 1923 р. / Статистика України. – Х. : Вид-во ЦСУ УСРР, 1925.– Серія I: Демографія. – Т. IV. – Вип. 2.
9. Всесоюзная перепись населения 1926 г.: УССР. Итоги по республике. Полесский подрайон. Отдел переписи: Народность. Родной язык. Грамотность. Т. 11 / Труды ЦСУ СССР. – М. : Изд. ЦСУ СССР, 1929. – 203 с.
10. Жиромская В. Б. Советский город в 1921–1925 гг. Проблемы социальной структуры / В. Б. Жиромская. – М. : Наука, 1988. – 168 с.
11. Вологодцев И. К. Особенности развития городов Украины / И. К. Вологодцев // Господарство України. – Х. : Держвидав “Господарство України”, 1930. – 210 с.
12. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Богдан Кравченко. – К. : Основи, 1997. – 423 с.
13. Боряк О. О. Україна: етнокультурна мозаїка / О. О. Боряк. – К. : Либідь, 2006. – 308 с.
14. Сміт М. Н. Теорія і практика радянської статистики : збірка статей / М. Н. Сміт. – Х. : Вид-во “Госп-ва України”, 1932. – 221 с.

15. Население Украины по данным переписи 1920 г. (Сводные данные по губерниям и уездам) // Статистика Украины. – Х. : Изд-во ЦСУ УССР, 1920. – № 6. – Серия I: Демография. – Т. 1. – Вып. 11.

References:

1. *Butsenko A. I.* Radianske budivnytstvo sered natsmenshostei USRR / A. I. Butsenko. – Kh. : Vydannia ORHINSTRU VUTsVK, 1928. – 25 s.; *Popov M. M.* Natsionalna polityka radyanskoï vlady (kurs leksii, chytanykh na kursakh sekretariv ukomiv pry TsK VKP(b)) / M. M. Popov. – Kh. : “Proletar”, 1931. – 32 s.; *Postyshev P.* Natsionalne pytannia v rekonstruktyvnyi period / P. Postyshev. – K. : “Proletarii”, 1930. – 46 s.; *Khomenko A.* Natsionalnyi sklad liudnosti USRR / Arsen Khomenko. – Kharkiv, 1931. – S. 50; Natsionalnyi sostav Sovetskoï Ukrainy. Obiasnitelnaia zapyska k etnograficheskoi karte Ukrainiskoi sotsyalisticheskoi sovetskoï respubliki / sost. N. A. Cherliunchakevich. – Kharkiv, 1925. – 130 s.
2. *Naulko V. I.* Etnichni sklad naselennia Ukrainiskoi RSR. Statystyko-kartografichne doslidzhennia / V. I. Naulko. – K. : Naukova dumka, 1965. – 246 s.
3. Natsionalni vidnosyny v Ukraini u XX st. : zb. dokumentiv i materialiv / M. I. Panchuk, I. L. Hoshuliak, S. S. Dibrova ta in. – K. : Naukova dumka, 1994. – 560 s.; Natsionalni menshyny Ukrainy u XX stolitti: polityko-pravovyi aspekt / [V. Voinalovych, O. Halenko, M. Henyk. T. Horban ta in.] ; kerivnyk M. Panchuk. – K. : IPEiEND, 2000. – 356 s.; Natsionalni protsesy v Ukraini: istoriia i suchasnist. Dokumenty i materialy : dovidnyk. U 2 ch. Ch. 2 / uporiad. I. O. Kresina, V. F. Panibudlaska. – K. : Vyshcha shkola, 1997. – 704 s.
4. *Krysachenko V. S.* Dynamika naselennia: populyatsiina, etnichna ta hlobalni vymiry : monohrafiia / V. S. Krysachenko. – K. : NISD, 2005. – 368 s.; *Yakubova L. D.* Etnichni menshosti USRR u pershii polovyni 20-kh rokiv XX st. / NAN Ukrainy ; Instytut istorii Ukrainy / S. V. Kulchytskyi (vidp. red.). – K., 2002. – 187 s.
5. *Danylenko V. M.* Stalinizm na Ukraini: 20–30-i roky / V. M. Danylenko, H. V. Kasianov, S. V. Kulchytskyi. – K. : Lybid, 1991. – 342 s.
6. *Yeremenko T. I.* Polska natsionalna menshyna v Ukraini v 20–30 rr. XX stolittia / T. I. Yeremenko. – K. : Intel, 1994. – 74 s.; *Yakubova L. D.* Mariupolski hreky (etnichna istoriia): 1778 r. – pochatok 30-kh rokiv XX st. / In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy / L. D. Yakubova. – K., 1999. – 331 s.; *Bezhin A. D., Koretskyi S. P.* Kiev: kolonizatsiia levoberezhia. 1870–2006 / Aleksandr Dmytrievych Bezhin, Serhei Petrovich Koretskyi – 2 yzd. – K. : Samyzdat, 2006. – 114s. ; *Mykhailyk O. F.* Kharkovu – 300 rokiv. Korotkyi istoryko-ekonomichni narys / O. F. Mykhailyk. – Kh., 1956. – 150 s.; Dnipropetrovsk: vikhy istorii / [A. H. Bolebruk, I. F. Kovalova, I. S. Storozhenko ta in.]. – Dnipropetrovsk : Hrani, 2001. – 272 s.; *Boldyriev O. V.* Odesi – 600: istorychnyi narys / O. V. Boldyriev. – Odesa, 1994. – 128 s.; Vinnytsia: Istorychnyi narys / Hol. redaktor prof. A. M. Podolynnyi. – Vinnytsia : Knyha-Veha, 2007. – 304 s.; Zhytomyru – 1120 (884–2004). – Zhytomyr, 2004. – 320 s.
7. Naselennia v mistakh Ukrainy (za danymy miskoho perepysu 15 bereznia 1923 r.) / Statystyka Ukrainy. – Serii 1. Demohrafiia. – T. 2. – Vyp. 3. – № 77. – S. 2-3.
8. Pryrodnyi rukh naselennia naivazhlyvishykh mist Ukrainy v 1923 r. / Statystyka Ukrainy. – Kh. : Vyd-vo TsSU USRR, 1925.– Serii I: Demohrafiia. – T. IV. – Vyp. 2.
9. Vsesoiuznaia perepys naselennia 1926 h.: USSR. Itohy po respublike. Poleskyi podraion. Otdel perepisi: Narodnost. Rodnoi yazyk. Vozrast. Hramotnost. – T. 11 / Trudy TsSU SSSR. – M. : Yzd. TsSU SSSR, 1929. – 203 s.
10. *Zhyromskaia V. B.* Sovet-kyi horod v 1921–1925 hh. Problemy sotsyalnoi struktury / V. B. Zhyromskaia. – M. : Nauka, 1988. – 168 s.
11. *Volohodtsev Y. K.* Osobennosti razvitiia horodov Ukrainy / Y. K. Volohodtsev // Hospodarstvo Ukrainy. – Kh. : Derzhvydav “Hospodarstvo Ukrainy”, 1930. – 210 s.
12. *Kravchenko B.* Sotsialni zminy i natsionalna svidomist v Ukraini XX st. / Bohdan Kravchenko. – K. : Osnovy, 1997. – 423 s.
13. *Boriak O. O.* Ukraina: etnokulturna mozaika / O. O. Boryak. – K. : Lybid, 2006. – 308 s.
14. *Smit M. N.* Teoriia i praktyka radyanskoï statystyky (Zbirka statei) / M. N. Smit. – Kh.: Vyd-vo “Hosp-va Ukrainy”, 1932. – 221 s.
15. Население Украины по данным переписи 1920 г. (Сводные данные по губерниям и уездам) / Статистика Украины. – Kh. : Yzd-vo TsSU USRR, 1920.– №6.–Serii I: Demohrafiia. – Т. 1. – Вып. 11.

ЗЕМЗЮЛИНА Н. И. Население украинских городов в первой трети XX века: этнодемографическая характеристика.

Говорится о демографической ситуации и национальной структуре украинских городов первой трети XX в. Указываются причины демографического кризиса, которые таились не только в исторических составляющих, таких как войны, но и в идеологически обусловленной государственной политике. Указано, что последний доминировал в миграционных процессах. Констатируется, что пренебрежение национальными особенностями регионов в значительной степени спровоцировало современный региональный кризис в Украине.

Ключевые слова: этнонациональная политика, регионы, город, статистика.

ZEMZYULINA N. I. The Ukrainian cities population in the first third of the twentieth century: ethnic and demographic characteristics.

The article refers to the demographic situation and national structure of Ukrainian cities in the first quarter of the twentieth century. The reasons for the demographic crisis that contained not only historical aspects, such as war, but also ideologically biased public policy. It is noted that the neglect of national peculiarities regions largely provoked the current regional crisis in Ukraine.

Keywords: ethnic policy, regions, city statistics.

УДК 281.9(477)"18"

Кунецька О. О.

ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ХІХ СТОЛІТТЯ: ФОРМУВАННЯ ТА ЛІКВІДАЦІЯ СТАНОВОЇ ЗАМКНУТОСТІ

На основі архівних нововведених джерел висвітлюються проблеми існування та причини руйнації юридичного підґрунтя існування духовенства як окремого стану. У процесі наукової розвідки використовувалися проблемно-хронологічний, системно-комплексний та ретроспективно-порівняльний методи дослідження, а також – метод логічного аналізу. Методологічна основа дозволила з'ясувати, що наприкінці XVIII ст. поступово утвердилась спадковість духовного звання, а духовні школи перетворились у станові. Дітей духовенства церковна влада намагалася не відпускати з духовного стану і в цьому їй сприяв уряд. Їх було охоплено навчанням, або відразу призначено членами церковних причтів. Але з огляду на те, що сім'ї духовенства були, як правило, багатодітними, то з часом у духовному відомстві скупувалось багато зайвих людей. Тому уряд був змушений здійснити заходи для зменшення духовного стану. 26 травня 1869 року було видано імператорське повеління і розпорядження Св. Синоду "Про відкриття дітям православного духовенства шляхів до забезпечення свого існування на всіх поприщах громадянської діяльності". Цим було розірвана замкнутість духовного стану і діти духовенства, що не прагнули духовної служби, отримували нові громадянські права, а разом з ними і можливість здійснення кар'єри на військовій, державній, дипломатичній та інших службах. Ті ж діти духовенства, хто прагнув реалізувати себе на духовно-церковному поприщі мали здобути спеціальну духовну освіту.

Ключові слова: спадковість, духовний стан, замкнутість духовного стану, вакантне священницьке місце.